

УДК 631.117.4(477)(091)**КУЧЕР Володимир,**

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН (м. Київ, Україна)

KucherVolodumyr80@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6245-2529>

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ Й УПРАВЛІНСЬКІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХ ст.)

У статті розглядається проблема наукового забезпечення розвитку сільського господарства першої чверті ХХ ст. Цей історичний період є важливим з точки зору формування науково-організаційних засад аграрної галузі та пошуку рішень щодо вдосконалення методик науково-дослідної роботи ученими-аграріями. З'ясовано, що ці роки були періодом бурхливого розвитку наукових досліджень у сільському господарстві, зростання ролі агрономічної науки. Це певною мірою послугувало підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва. Наголошено, що еволюційний процес розвитку аграрної науки був перерваний з початком Першої світової війни, і, як наслідок, зниження врожайності, загострення продовольчого питання. Проблеми подолання продовольчої кризи супроводжували діяльність усіх урядів, що перебували при владі, а особливо загострилась при урядуванні радянських владних структур. У результаті більшовицьких експериментів у сільському господарстві, так званої аграрної реформи, сільськогосподарське виробництво було остаточно зруйноване. Ліквідація поміщицького землеволодіння й продуктивного, рентабельного господарства селян посилила продовольчу кризу. Доведено, що ці дві хліборобські групи виробників задовольняли потреби держави у продуктах харчування, особливо хлібофуражної складової. З остаточним утвердженням радянської влади в Україні, уряд, за ініціативи справжніх подвижників агрономічної науки – учених-аграріїв, змушений був вживати відповідних заходів щодо розбудови мережі науково-дослідних структур. Це дало поштовх щодо напрацювання новітніх, ефективних агрономічних прийомів, методів і способів ведення землеробства, обробітку ґрунту, підвищення продуктивності рослинницької і

тваринницької галузей сільського господарства.

Ключові слова: *аграрна наука, агрономія, науково-дослідна справа, учені-аграрії, дослідні структури, сільське господарство.*

SCIENTIFIC ORGANIZATIONAL AND ADMINISTRATIVE PRINCIPLES OF RESEARCH DEVELOPMENT IN UKRAINE (FIRST QUARTER OF XX CENTURY)

The article examines the problem of scientific support for the development of agriculture in the first quarter of the 20th century. This historical period is important from the point of view of the formation of the scientific and organizational foundations of the agrarian industry and the search for solutions for improving the methods of research work by agrarian scientists. It was found out that these years were a period of rapid development of scientific research in agriculture, the growth of the role of agronomic science. To some extent, this served to increase the productivity of agricultural production. It is emphasized that the evolutionary process of the development of agrarian science was interrupted with the beginning of the First World War, and as a result, the yield decreased and the food problem became more acute. The problems of overcoming the food crisis accompanied the activities of all governments that were in power, and were especially acute during the governance of the Soviet power structures. As a result of Bolshevik experiments in agriculture, the so-called agrarian reform, agricultural production was finally destroyed. The liquidation of landlord land ownership and the productive, profitable farming of peasants intensified the food crisis. It has been proven that these two agricultural groups of producers satisfied the needs of the state in food products, especially the bread and fodder component. With the final establishment of the Soviet power in Ukraine, the government, on the initiative of the real aspirants of agronomic science – agrarian scientists, was forced to take appropriate measures to build a network of research structures. This gave an impetus to the development of the latest, effective agronomic methods, methods and methods of farming, soil cultivation, increasing the productivity of the crop and livestock branches of agriculture.

Keywords: *agricultural science, agronomy, scientific research, agricultural scientists, research structures, agriculture.*

Постановка проблеми. Історія наукової організації сільськогосподарського виробництва, вдосконалення управлінських засад науково-дослідною діяльністю залишаються пріоритетними нині в контексті реформування аграрної галузі з утвердженням приватної власності на засоби

виробництва. Особливо це важливо в умовах нав'язаної українському народу путінським терористичним режимом війни. Аграрний сектор є нині провідною галуззю економіки країни, від його розвитку, наукового забезпечення залежить підвищення продуктивності усіх галузей сільського господарства, а відтак – продовольча безпека не лише України, а й багатьох країн світу. Цілком очевидно, що досліджуваний період в історії наукового забезпечення сільського господарства може бути повчальним з точки зору використання досвіду набутого ученими-аграріями в минулому.

Прогнозування перспектив подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва України змушує звертатися до досвіду минулого. Особливо це важливо в контексті наукового забезпечення усіх напрямів аграрної галузі, підвищення їх продуктивності з огляду на сучасне суспільно-політичне й соціально-економічне становище, що склалося під дією агресивної війни, розв'язаної путінським режимом проти України. Перед ученими-аграріями нині стоять завдання щодо напрацювання новітніх методів, засобів і способів ведення сільського господарства в умовах скорочення посівних площ, замінування ворожими військами величезних масивів хлібних нив, скорочення тваринницьких стад усіх видів, реалізації продукції сільськогосподарського виробництва на зовнішніх ринках. Ці та багато інших об'єктивних чинників ставлять під загрозу продовольчу безпеку України.

В даному контексті варто нагадати, що подібна ситуація мала місце в Україні, коли сільськогосподарські угіддя в роки Першої світової війни опинилися в зоні бойових дій ворогуючих армій. Сільське господарство України, як і всієї самодержавної Російської імперії, зазнали значної руйнації. Особливо негативний вплив на розвиток аграрної галузі мало втручання людей в еволюційні процеси, нав'язування надуманих, фантастичних реформ, не підкріплених науковими обрахунками на перспективу. Прикладом такого

втручання була діяльність російських більшовиків, які внаслідок державного перевороту у жовтні 1917 р. захопили владу в Росії. Постало безліч питань щодо управління державою, в тому числі й сільським господарством. Були зруйновані усталені аграрні відносини ліквідацією поміщицького й продуктивного, рентабельного селянського землеволодіння. Порушені виробничі структури зернових, городніх, технічних культур. Це призвело до погіршення якості посівних площ, зникнення високоякісного, урожайного, сортового насіння, що негативно вплинуло на врожайність, сприяло деградації землеробської культури. Низька врожайність призвела до загострення продовольчої кризи, негативно вплинула на харчове забезпечення населення міст, промислових центрів, сільського населення.

В контексті вищезазначеного виокремлюється проблема щодо наукового забезпечення відновлення й подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва в досліджуваний період. Відомо, що на рубежі XIX–XX ст. у сільськогосподарській науці відбулися кардинальні зміни в підходах до організації агрономічної справи, популяризації результатів досліджень серед хліборобської спільноти. Питання полягало в напрацюванні найбільш ефективних агрономічних прийомів і методів підвищення культурного рівня сільського господарства, а також пошуку шляхів і способів щодо надання науково-практичної допомоги виробникам сільськогосподарської продукції. Удосконалення і творче використання ученими методик дослідної справи дало можливість значно підвищити якість і результативність наукових досліджень, а, отже, й підвищення продуктивності сільського господарства в цілому.

Аналіз наукових публікацій. Об'єктивне й неупереджене дослідження даної проблеми започаткувалося з проголошення незалежної України, коли дослідники отримали можливість вивчати наукову спадщину «буржуазних» учених-аграріїв. Історики аграрної науки звернулися до окремих питань

науково-організаційної побудови дослідної справи в агрономії, процесів напрацювання теоретико-методологічних основ, внеску учених щодо становлення й розвитку методик проведення як постановчої, так і оцінюючої частин дослідження тощо. За роки незалежності дослідники повернули із забуття чимало імен видатних вчених-аграріїв, які з політичних причин були викреслені з історії сільськогосподарської науки. Серед публікацій з означеної теми варті уваги праці відомих дослідників В. А. Вергунова [2], А. С. Білоцерківської [1], С. Д. Коваленко [6]. В даній статті використані звіти науково-дослідних станцій, окремих учених-аграріїв, які доклали певних зусиль щодо спроб інституалізації аграрного дослідництва.

Мета дослідження передбачає з'ясування стану науково-дослідної роботи в досліджуваний період в контексті відбудови сільськогосподарського виробництва, зруйнованого в роки Першої світової війни й більшовицької революції 1917–1921 рр.

Теоретико-методологічною основою стали загальнонаукові методи, принципи історизму та об'єктивності; використано системний підхід, в основі якого – метод структурно-функціонального аналізу документів звітного характеру, рішень конференцій, з'їздів, нарад, присвячених з'ясуванню стану науково-дослідної роботи в досліджуваний період. Показано пошуки шляхів виведення сільського господарства з руйнівного становища, застосовуваних агрономічних прийомів, методів, способів і засобів на основі результатів наукових досліджень у різних сферах аграрної галузі.

Виклад основного матеріалу. Питання організації та управління науковою агрономією належить до визначальних у контексті підвищення продуктивності сільського господарства. Особливо воно актуалізувалося з огляду на його руйнацію в роки Першої світової війни. Воєнний період негативно позначився також на розвитку агрономічної науки. Важливо

зазначити, що на занепад науково-дослідної справи вплинула революція, розпочата у жовтні 1917 р. із захопленням влади російськими більшовиками. Більшовицькі очільники за допомогою надуманих ідеологічних ярликів ініціювали протистояння між «буржуазними» спеціалістами і сільськими господарями. До їх числа потрапили агрономи, ветеринари, зоотехніки, учені-аграрії та інші фахівці. Були штучно послаблені зв'язки працівників аграрної галузі з сільськими виробниками. Поглибилася продовольча криза, що поставила під загрозу існування радянської влади.

В цих умовах з метою стабілізації політичної і соціально-економічної ситуації більшовицькі керівники вдалися до пошуків шляхів, методів, засобів щодо відбудови розвитку аграрної галузі, піднесення продуктивності сільського господарства. В першу чергу, необхідно було налагодити виробництва хліба, продуктів тваринництва, рослинництва найнеобхідніших для прохарчування населення.

Цілком очевидно, що фактично єдиним виходом із складного становища, подолання продовольчої кризи, поряд з масовими урядовими декларативними закликами, стало звернення більшовицького керівництва до послуг сільськогосподарської науки. В цьому контексті важливо нагадати, що в Україні вже існувала наукова структура – Сільськогосподарський вчений (згодом науковий) комітет України (СГНКУ), утворений 1 листопада 1918 р., за урядування гетьмана Павла Скоропадського. Першим головою комітету став академік російської Академії наук В. І. Вернадський, який і виступив ініціатором його організації.

Згідно положення «Про сільськогосподарський вчений комітет» до його складу входили: нарком земельних справ та його заступники, науковці-аграрії з досвідом науково-дослідної роботи, які обиралися президією комітету, представники вищих навчальних закладів аграрної галузі, працівники обласних

науково-дослідних станцій та інших наукових установ, директори та начальники департаментів Наркомату землеробства або їх заступники, керівники відділами та секціями комітету, вчений секретар, який обирався президією вченого комітету.

У положенні були виписані мета і завдання вченого комітету: а) проведення наукових досліджень з метою розвитку усіх галузей сільського господарства та висвітлення результатів цих досліджень; б) об'єднання усіх центральних і місцевих наукових установ Наркомзему, на які покладалося завдання координації науково-дослідної роботи в сільському господарстві; в) розроблення і упровадження методичних засад наукових досліджень; г) організація нових науково-дослідних установ покликаних досліджувати невивчені і маловивчені питання сільського господарства; д) організація сільськогосподарської освіти; е) підготовка наукових кадрів для забезпечення наукового супроводження розвитку сільського господарства. На комітет покладалося завдання щодо сприяння розвитку суміжних природничих наук, без яких сільське господарство не мало перспектив у своєму поступі.

Необхідно зазначити, що з остаточним встановленням радянської влади в Україні структура Сільськогосподарського вченого комітету поступово вдосконалювалася. Збільшувалася кількість структурних підрозділів, які поповнювалися науковими кадрами, технічним персоналом. Відповідно розгорталася науково-дослідна робота в усіх галузях сільськогосподарського виробництва [13, с. 94-96].

Наркомат землеробства України, намагаючись взяти під контроль дослідну справу, утворив науково-дослідний відділ, який очолив відомий аграрій Д. В. Домрачов. З метою поширення мережі наукових установ уряд України 20 лютого 1920 р. ухвалив рішення щодо організації при губернських земельних відділах – відділень дослідної справи й метеорології. Ці відділення

мали перебрати на себе керівництво усіма науково-дослідними установами в губерніях, активізувати наукові дослідження в усіх галузях сільського господарства. Вони мали вести боротьбу із шкідниками сільськогосподарських культур й у тваринництві, розгорнути метеорологічні спостереження, селекцію у насінництві, налагодити роботу машинно-випробувальних дослідних станцій, контролювати наукові дослідження в губерніях.

На губернські відділення дослідної справи й метрології покладалися завдання щодо опрацювання планів для організації мережі дослідних установ, складання програм для розгортання наукових досліджень, забезпечення дослідних установ земельними площами, складання кошторисів і комплектування штатів дослідних установ; призначати керівників, набирати науковців і технічний персонал [19, с. 19].

Прагнучи активізувати діяльність науково-дослідних установ Наркомзем України 1 липня 1920 р. видав інструкцію «Про сільськогосподарські дослідні установи», надіслану усім губернським земським відділам. В інструкції наголошувалося, що до скликання Всеукраїнського з'їзду дослідників, який повинен розробити ефективні форми організації й управління дослідною справою, при відділеннях дослідної справи губернських земельних відділів утворюються бюро із спеціалістів сільського господарства та науковців-дослідників. Завідувач губернським відділенням дослідної справи одночасно мав займати посаду секретаря бюро. В інструкції акцентувалася увага на значенні науково-дослідних установ у справі відбудови сільського господарства, підвищення його продуктивності з огляду на продовольчу кризу, породжену занепадом сільськогосподарського виробництва внаслідок війни і революційних подій. Народний комісар землеробства в першу чергу вважав за необхідне надати фінансову допомогу дослідним установам, щоб забезпечити безперервність і результативність дослідних робіт, ініціював запровадження

системи авансування дослідних установ на три місяці. З метою прискореного фінансування повітових дослідних станцій їх керівникам надавалося право отримувати кошти в губернських центрах, а не поштовими переказами на повітові казначейства.

Цілком обґрунтовано керівництво Наркозему доводило, що успішна діяльність дослідних установ буде залежати від їх забезпечення всім необхідним: спеціальним обладнанням, хімічними реактивами, посудом, реманентом, продуктивною худобою, тяговою силою, сільськогосподарською технікою тощо. Питаннями постачання дослідних установ мали опікуватися губернські дослідні бюро. Їх працівники повинні були складати списки всіх необхідних матеріалів для проведення досліджень і разом з кошторисами направляти до підвідділу дослідної справи Наркомзему. Останній мав складати зведену відомість для постачальних організацій [5, с. 90].

Важливе значення у справі організації наукового забезпечення розвитку сільського господарства, управління науково-дослідним процесом мав перший Всеукраїнський агрономічний з'їзд, що проходив з 13 по 20 листопада 1920 р. В його роботі взяло участь близько 500 наукових фахівців з різних галузей сільськогосподарського виробництва. Перед учасниками з'їзду Наркомзем, уряд УСРР поставили завдання щодо напрацювання заходів з метою відбудови й розвитку сільського господарства на основі результатів наукових досліджень дослідних станцій, кафедр, лабораторій дослідних полів, ділянок тощо.

За результатами роботи агрономічного з'їзду його учасниками було ухвалено рішення щодо утворення постійно діючої установи з підготовки й періодичного скликання всеукраїнських і регіональних з'їздів, нарад, семінарів, конференцій для розгляду й вирішення питань агрономічного забезпечення розвитку сільського господарства. Президія агрономічного з'їзду запропонувала затвердити «Положення про Бюро Всеукраїнських агрономічних

з'їздів» при Наркоматі землеробства УСРР. Цей управлінський орган мав займатися питаннями підведення підсумків щодо упровадження у сільськогосподарське виробництво новітніх агрономічних напрацювань, координацією діяльності науково-дослідних установ, контролем за їх видавничою діяльністю, поширення агрономічних знань серед сільського населення [15, с. 30].

Згідно рішень ухвалених учасниками першого Всеукраїнського агрономічного з'їзду, Наркомат землеробства підготував програму дій щодо відродження сільськогосподарського виробництва, подолання продовольчої кризи, розгортання науково-дослідної роботи з метою вивчення проблем щодо районування сільського господарства республіки. Згідно програми, вся організаційно-управлінська діяльність земельних органів мала здійснюватися згідно плану затвердженого Наркоматом землеробства. Науково-дослідну, практичну роботу спрямувати на поширення сільськогосподарських знань серед сільського населення, розвиток розплідників племінних тварин, організацію планового насінневого контролю, надання агрономічної допомоги сільському населенню, розгортання кооперативного руху, як важливої умови виробництва сільськогосподарської продукції та її прибуткової реалізації [7, с. 114].

Виникла нагальна необхідність об'єднання центральних і регіональних органів управління науково-дослідною справою. 21 серпня 1921 р. на об'єднаному засіданні Бюро Всеукраїнських з'їздів з дослідної справи і Харківського управління з дослідної справи було ухвалено рішення щодо їх об'єднання під назвою «Всеукраїнське бюро з дослідної справи». Управляючий справами даної організації Д. В. Домрачов писав, що Всеукраїнське бюро з дослідної справи працювало в повному контакті з дослідним відділом Наркомзему. Усі питання щодо організації дослідної справи і діяльності

дослідних установ обговорювалися на засіданнях бюро за участі завідувача дослідним відділом Наркомату землеробства УСРР.

Загальне керівництво науковою діяльністю дослідних установ здійснював голова бюро Б. М. Рожественський. До складу бюро увійшли К. Г. Маньківський і М. М. Вольф, які займалися питаннями організації дослідної справи і наукових досліджень. Питаннями адміністративного характеру та організацією зв'язків з громадською агрономією і населенням займався М. З. Резніков. В. Я. Юр'єв відповідав за організацію виробничої діяльності дослідних установ. Питаннями фінансування й матеріального забезпечення опікувався М. В. Євтушенко. Є. Й. Заславському було доручено займатися питаннями впровадження результатів досліджень і виданням наукових праць.

Було визначено основні напрями діяльності Всеукраїнського бюро з дослідної справи: вивчення стану наукової роботи дослідних установ; проведення досліджень з метою сільськогосподарського районування України; публікація результатів досліджень; підготовка наукових кадрів з дослідної справи; розповсюдження сільськогосподарських знань і застосування населенням досягнень дослідної справи; організація мережі дослідних діляниць по культурі кукурудзи; забезпечення сільськогосподарських дослідних установ: фінансування, забезпечення посівним матеріалом, реманентом, технічним обладнанням, покращення побуду працівників дослідних сільськогосподарських установ [4, с. 84–85].

У складній ситуації із забезпеченням коштами аграрної науки Українська економічна рада (УЕР) 11 листопада 1921 р. розглянула питання щодо переходу дослідних сільськогосподарських установ на самоокупність. Керівництво бюро дослідної справи надало УЕР обрахунки, які доводили, що цього не потрібно робити оскільки дослідні установи не є промислово-виробничими

підприємства, а науково-експериментальними інституціями, їхні підсобні господарства можуть лише певною мірою допомагати їм виживати в цих складних умовах. Ці доводи переконали економічну раду, яка визнала за необхідне обстежити матеріальне становище дослідних установ спеціальними комісіями з метою встановлення необхідної допомоги держави. Крім того, було дозволено розширити підсобно-господарські підприємства, звернувши увагу на розвиток насіннєвої справи, оскільки дослідні установи повинні продукувати якісний насіннєвий матеріал для сільського господарства.

Керівництво Бюро за сприяння економічної ради вирішило питання щодо оплати праці співробітникам науково-дослідних установ, а також добилося зарахування їх на державне продовольче забезпечення [4, с. 88–89]. Важливим досягненням Всеукраїнського бюро з дослідної справи було вирішення питання щодо видання спеціалізованого періодичного часопису «Сільськогосподарська дослідна справа». З цього приводу завідувач сільськогосподарським відділом Наркомзему УСРР, член Всеукраїнського бюро з'їздів з дослідної справи М. М. Вольф видрукував програмну статтю. Він наголосив, що на сторінках журналу повинні друкуватися програми дослідних установ, у яких мають бути окреслені завдання досліджень в усіх галузях сільського господарства, а також результати досліджень.

Аналізуючи стан наукового забезпечення розвитку сільського господарства М. М. Вольф зауважив, що в останні роки дослідним установам України довелося вести важку боротьбу за своє існування. Період революційних потрясінь, сільськогосподарська криза, що посилилась внаслідок неврожаю 1921 р., змусили працівників дослідної справи, як у центрі, так і на місцях, зосередити свої зусилля на зміцненні господарської бази дослідних установ. Науково-дослідна робота велася лише окремими дослідними установами, тому М. М. Вольф закликав дослідників-аграріїв активізувати

наукову роботу, відбудувати науково-дослідні установи. Стимулом для розгортання досліджень мало стати те, що одноосібні селянські господарства шукали нових шляхів у питаннях землевпорядження, сівозмін, освоєнні нових культур, застосування передових агротехнічних прийомів ведення сільського господарства. Важливою була критична оцінка результатів наукових пошуків у минулому, використання новітніх досягнень агрономічної науки, координація діяльності дослідних установ, пошук наукових методів щодо упровадження агрономічних знань у практику селянського господарства.

М. М. Вольф цілком обґрунтовано вважав, що успіх дослідних установ залежить від напрацювання ними програм наукової діяльності. В умовах занепаду, повільної відбудови сільського господарства, завдання щодо складання програм дослідної роботи є досить складною справою. Але його потрібно негайно вирішити з огляду надання агрономічної допомоги селянству, підвищення продуктивності його подвірного господарства. М. М. Вольф вважав, що в науковій роботі важливе місце посідає творча ініціатива окремих наукових працівників. Але ця ініціатива повинна підтримуватися і корегуватися постійною творчою роботою колективної думки. Можливі помилки окремих дослідників, здатні звести нанівець роботу цілого наукового колективу. Вони повинні бути упереджені попередньою всебічною оцінкою і аналізом дослідницької програми колегами – дослідниками, економістами, агрономічними фахівцями. Лише така попередня колективна робота утворить дійсну, а не формальну можливість узгодити програму, розподілити роботу між дослідниками так, щоб виконуючи частину загальнодержавного плану, кожна дослідна установа мала своє власне наукове обличчя, визначене природно-історичними і господарськими умовами певного регіону і творчою думкою наукових керівників дослідної установи [3, с. 3–6].

Одним з питань, що вимагали свого вирішення, були взаємовідносини дослідних установ з місцевими земорганами. Колегією Наркомзему УСРР 19 квітня 1923 р. було ухвалено «Положення про взаємовідносини державних племінних господарств, розплідників, кінних заводів, дослідних станцій з земельними органами на місцях». Колегія Наркомзему вважала, що незалежно від взаємовідносин між губернським земельними органами й означеними підприємствами, які були зафіксовані у відповідних положеннях, надалі ці взаємовідносини будуть наступними.

1. Завідувачі вказаних підприємств відповідатимуть перед губернськими земельними управліннями за виконання завдань Наркомзему, за правильну організацію управління й ведення цих господарств.

2. Кошториси, господарські плани і звіти вказаних підприємств надсилаються до планових комісій губернських земельних управлінь для висновків, з наступним направленням до Наркомзему.

3. Завідувачі означених підприємств направляють піврічні звіти до губернських земельних органів.

4. Завідувачі губернських земельних управлінь особисто або через уповноважених мають право ревізувати діяльність вказаних підприємств. Ревізія дослідних установ здійснюватиметься губернськими земельними органами за участі представників обласних земельних управлінь [11, с. 204].

З метою конкретизації заходів щодо підвищення продуктивності аграрної галузі управління сільського господарства Наркомзему УСРР опрацювало план діяльності на 1923/1924 бюджетний рік. В основу плану робіт було покладено поглиблене вивчення стану сільського господарства викликане бажанням селянських господарств відновитися до довоєнного рівня, виробляти та збувати сільськогосподарську продукцію. У плані були прописані заходи щодо відродження й розвитку усіх галузей сільського господарства з урахуванням

природно-кліматичних особливостей регіонів – Полісся, Лісостепу, Степу. Були напрацьовані адміністративні організаційні та управлінські заходи щодо рільництва, тваринництва, спеціальних культур, боротьби зі шкідниками у рослинництві тощо.

В окремому розділі «Дослідні сільськогосподарські установи загального і спеціального призначення» повинні: поглибити свою наукову роботу; активізувати діяльність щодо популяризації результатів агрономічних досліджень; встановити виробничі зв'язки дослідних установ з агрономічним персоналом губерній, округів і районів, місцевими земельними органами, кооперацією, власникам селянських господарств. Добитися, щоб науково-дослідна діяльність велася в контакті з практичною роботою щодо сільськогосподарської відбудови села. Це відповідатиме завданням Наркомзему в контексті виконання плану на 1923/1924 бюджетний рік [8, с. 63–67].

Питання щодо визначення завдань по організації та управління дослідною справою розглядалося у виданому 19 листопада 1923 р. Наркомземом України «Положенні про сільськогосподарську дослідну справу в УСРР та управління нею».

Важливим було положення про те, що дослідні установи є частиною агрономічних організацій Наркомзему та місцевих земельних органів. Вони узгоджують свою діяльність з практикою селянських господарств певної області або району з метою застосування досягнутих результатів в сільському господарстві й широкого обслуговування сільського хазяйновитого населення.

В аналізованому документі важлива роль надавалася Дослідному відділу Наркомзема УСРР, який відав питаннями, що їх попередньо розробляло Наукове бюро з дослідної справи. Крім того, бюро займалося обліком існуючих дослідних установ та їх працівників, розробляє кошторис дослідних установ, інспектувало їхню роботу з організаційних, господарських і фінансових питань,

представляло на затвердження Колегії Наркомзему документи на новостворювані дослідні установи, реорганізацію чи закриття існуючих.

Певні організаційно-управлінські функції виконувало Наукове бюро Наркомзему, що входило до складу Всеукраїнського дослідного бюро. Його працівники займалися науковою розробкою перспективних питань щодо забезпечення розвитку аграрної галузі, опрацюванням загального плану діяльності дослідної мережі, контролем виконання планів, програм і звітів дослідних установ, наданням консультацій науково-дослідним установам з питань підготовки до видання наукових праць [8, с. 63–67].

З метою активізації діяльності науково-дослідних установ керівники Всеукраїнського дослідного бюро, Дослідного відділу Наркомзему УСРР запланували проведення з'їзду дослідників аграрної науки. Однак нестача коштів змусила очільників цих науково-дослідних структур зупинитися на проведенні наради, що мала місце в Харкові 22-27 червня 1924 р. В нараді взяли участь голова бюро Б. М. Рожественський, завідувач дослідним відділом Наркомзему Д. В. Домрачов, член Всеукропбюро Є. Й. Заславський, уповноважені з дослідної справи з областей: Одеської – А. А. Сапегін, Київської – О. І. Душечкін, Катеринославської – Б. А. Овсянников, Харківської – В. Я. Юр'єв. На нараді були присутні деякі представники від районних дослідних установ та дослідних станцій.

В резолюції ухваленій нарадою було акцентовано увагу дослідників на необхідності проведення подальших досліджень з питань впливу на рослини добрив та реакція на них рослин, тобто добрив, як стимул для їхнього визрівання та дозрівання. При розгляді даного питання були враховані також рекомендації спеціальної комісії, яка вивчала його ще напередодні проведення наради, 18–19 червня 1924 р.

Комісія прийшла до згоди, що дослідження з плодозміни повинні звестися до вивчення елементів сівозміни, під якими малось на увазі урожай окремих рослин в залежності від супроводжуючих умов росту. Для узгодження дослідів з плодозміни необхідно взяти до уваги наступне: обов'язковими рослинами щодо вивчення для всієї України мають бути: озимі жито й пшениця, ячмінь, кукурудза, картопля, квасоля, еспарцет на насіння, цукровий буряк. Обов'язковими попередниками для цих рослин є пар ранній чистий, картопля, ячмінь, квасоля за якою ідуть озима пшениця, ячмінь, картопля, цукровий буряк.

При затвердженні програм дослідних станцій була ухвалена постанова, в якій наголошувалася нагальна необхідність розгортання наукових досліджень в аграрній галузі. Від новітніх напрацювань агрономічних прийомів значною мірою залежала переорганізація селянського господарства, підвищення його продуктивності. Особливу увагу дослідникам слід звернути на недостатньо вивчені питання щодо обробітку ґрунту, застосування добрив, плодозмін та сівозмін, вивчення культури багаторічних трав тощо [14, с. 168–182].

Відомо, що впродовж років в середовищі агрономічної спільноти, учених велась дискусія з питання щодо принципів територіального управління дослідною справою. Це питання обговорювалося на Всеукраїнському з'їзді з досвідної справи, що проходив з 20 по 24 лютого 1925 р. в Харкові за участі агрономів, учених, спеціалістів різних сільськогосподарських галузей. У своїх доповідях голова Всеукраїнського бюро з досвідної справи Б. М. Рожественський, директор Полтавської дослідної станції В. І. Сазанов, директор Одеської кураєвої дослідної станції А. А. Сапегін, професор О. В. Чаянов та інші учені, спеціалісти охарактеризували стан розвитку наукових досліджень в аграрній галузі, наголосивши на їх активізації, реалізації

агрономічних прийомів з метою підвищення продуктивності сільського господарства.

Обговорювалося питання щодо раціональної діяльності краєвих дослідних станцій. Думки з цього питання розділилися: прихильники доводили, що вся дослідно-аналітична робота в краї повинна зосереджуватися на краєвих станціях. Це було важливо в тому відношенні, що станції знаходилися у великих культурних містах. Вони об'єднували широкі кола дослідників, матеріальні засоби, кошти, як головної умови успішної творчої роботи. Противники доводили, що краєві дослідні станції нічим, крім розміру одержаних коштів, не відрізняються від районних станцій, тим більше, що деякі з останніх вже давно ведуть дослідно-аналітичну роботу.

У резолюції, ухваленій з дискутованого питання, було наголошено на необхідності районування території України з тим, щоб вивчати сільське господарство окремих країв, що мають специфічні природно-історичні й сільськогосподарські особливості. В них сільське господарство ведеться за певними циклами, дослідники вивчають питання характерні лише для цих країв. В межах краю дослідні установи поділяються на краєві, районні, мережу колективних досліджень та спеціальні дослідні станції. Дослідно-аналітична робота здебільшого ведеться на краєвих станціях, в структурі яких знаходяться відповідні відділи. Районні дослідні станції ведуть дослідження лише на тих з них, де вже є відповідне обладнання, спеціалісти, лабораторії тощо. Ці станції мають узгоджувати свою діяльність з краєвою радою з дослідної справи.

На з'їзді було наголошено, що керівництво дослідною справою з адміністративно-фінансових питань ведеться Дослідним відділом Наркомзему України, з обов'язковим залученням секції дослідної справи Сільськогосподарського наукового комітету України. З наукових питань – всеукраїнським з'їздом з дослідної справи, виконання постанов цих з'їздів

лежить на Всеукраїнській раді з дослідної справи, яка обирається на з'їздах у складі 15 чоловік та на дослідній секції комітету. Програми досліджень станціями обов'язково мали узгоджуватися з відповідними відділами Наркомату землеробства шляхом попереднього обговорення. Учасники з'їзду дійшли згоди щодо організації особливих комітетів при кожній дослідній станції за участі представників місцевих земельних та владних органів. Ці комітети мали своїм завданням налагоджувати живий зв'язок між дослідними станціями й земельними організаціями, установами, надавати свої висновки щодо планів та кошторисів відповідних дослідних установ.

Учасники з'їзду надали увагу розгляду питання щодо районування України. З обґрунтованими доповідями з даного питання виступили відомі аграрії Г. Г. Махов, О. А. Яната, О. К. Філіповський. Згідно ухвалених рішень були внесені суттєві поправки в існуюче районування, виділено в окремий край Полісся (частина Київщини й Чернігівщини).

На з'їзді акцентувалося щодо необхідності встановлення зв'язків між дослідною справою Наркомзему та дослідними установами вищих навчальних закладів. Зокрема пропонувалося залучення обласних рад з дослідної справи до оцінки програм досліджень навчальних дослідних установ вузів; участь провідних працівників дослідних установ у викладацькій роботі – читання лекцій, окремих курсів з різних галузей аграрної науки, надання можливості студентам вузів працювати в дослідних установах стажерами, практикантами, робітниками, за умови виділення на них окремих бюджетних коштів [12, с. 179–182].

Висновки. Становлення і подальший розвиток аграрної науки й дослідної справи в Україні, формування організаційних схем та управлінських структур пройшли довгий шлях випробувань, прорахунків, похибок в умовах суспільно-політичних трансформацій першої чверті XX ст. Ретроспективний огляд

чинників впливу на складний процес формування системи аграрного дослідництва сприяв виявленню багатьох особливостей, серед яких виділяються активний розвиток науково-дослідницької діяльності та в цілому зростання впливу агрономічних знань, що значною мірою послугувало підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва на початку минулого століття. Еволюційний поступ аграрної науки був перерваний з початком Першої світової війни, і, як наслідок, відбулося зниження врожайності багатьох сільськогосподарських культур, набуло гостроти питання забезпечення населення країни продуктами харчування. Радянські владні структури вдавалися до багатьох «експериментів» у сільському господарстві, які призвели у 20-х рр. XX ст. до руйнування сільськогосподарського виробництва й посилення продовольчої кризи. Розпочався активний пошук і намагання побудови такої моделі функціонування аграрного дослідництва, яка б у подальшому відповідала ідеології і запитам радянської планової економіки. Загалом, дана тема потребує уваги дослідників з історії науки й техніки для поглибленого, ґрунтовного дослідження і переосмислення з огляду на сучасні виклики збереження національної спадщини українців зі щитом.

Список використаних джерел та літератури

1. Білоцерківська А. С. Сільське господарство України першої чверті XX століття та його науково-освітнє забезпечення в контексті діяльності професора А. Г. Терниченка. Київ: ФОП Д. Ю. Корзун, 2010. 179 с.
2. Вергунов В. А. Науково-організаційні та методологічні основи становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в агрономії. *Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 30. С. 9–17.
3. Вольф М. М. От Бюро всеукраинских съездов по сельскохозяйственному опытному делу. *Сельскохозяйственное опытное дело*. 1922. № 1. С. 3–6.
4. Домрачов Д. В. О деятельности Всеукраинского Бюро по опытному делу и Опытного отдела Наркомзема УССР. *Сельскохозяйственное опытное*

дело. 1922. № 1. С. 84–89.

5. Инструкция «О сельскохозяйственных опытных учреждениях» В кн.: Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г. Харьков: Изд. Наркомюста, 1920. С. 89–91.

6. Коваленко С. Д. Система організації впровадження наукових розробок у сільське господарство України (друга половина XIX – 50-ті роки XX століття): монографія. Київ: ФОП Д. Ю. Корзун, 2019. 464 с.

7. Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А., Глазунов Г. О. Сільське господарство України 20-х років XX століття: кооперація, колективізація чи навпаки? Київ: ФОП Д. Ю. Корзун, 2010. 270 с.

8. План деятельности Наркомзема УСРР на 1923/1924 год по земледелию и животноводству. У кн.: Науково-організаційне забезпечення розвитку сільськогосподарської галузі (1920-1930): зб. док. і матеріалів. Ч. 1 (1920-1925); уклад. В. А. Вергунов, Н. Б. Щebetюк, Н. П. Коваленко, В. І. Кучер, С. М. Живора, А. С. Зотова, Н. В. Маковська, О. В. Корзун, Д. Ю. Корзун. Вінниця: Фоп Корзун Д. Ю., 2020. 312 с.

9. Положение о земельных отделах губернских уездных и волосных исполкомов. В кн.: Сборник декретов, положений, инструкций и других циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г. Харьков: Изд. Наркомюста, 1920. С. 18–19.

10. Положение о сельскохозяйственном опытном деле в УССР и об управлении им. *Сельскохозяйственное опытное дело*. 1924. № 4. С. 110–112.

11. Про взаємовідносини дослідних установ з місцевими земорганами. *Сельскохозяйственное опытное дело*. 1923. № 4. С. 202–204.

12. Резолюция по докладам о системе организации сельскохозяйственного опытного дела в Украине принятой съездом по опытному делу, 20-24 февраля 1925 г. *Сельскохозяйственное опытное дело*. 1925. № 5. С. 179–182.

13. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): зб. док. і матеріалів; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Суспіханов, С. Д. Коваленко; під заг. ред.: М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ: Аграрна наука, 2006. 526 с.

14. Совещание уполномоченных опытных учреждений Украины 22–27 июня 1924 г. *Сельскохозяйственное опытное дело*. 1924. № 6. С. 168–182.

15. Труды I Всеукраинского Агрономического съезда 13–20 ноября 1920 года. Постановления. Вып. 1. Харьков: Тип. Харьков. Губсоюза, 1922. 84 с.

References

1. Bilotserkivs'ka, A. S. (2010). Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny pershoyi chverti XX stolittya ta yoho naukovo-osvitnye zabezpechennya v konteksti diyal'nosti profesora A. H. Ternychenka [Agriculture of Ukraine in the first quarter of the 20th century and its scientific and educational support in the context of the activities of Professor A. G. Ternichenko]. Kyiv [In Ukrainian].
2. Verhunov, V. A. (2007). Naukovo-orhanizatsiyni ta metodolohichni osnovy stanovlennya y rozvytku vitchyznyanoyi sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v ahronomiyi [Scientific-organizational and methodological foundations of formation and development of domestic agricultural research in agronomy]. *Istoriya ukrayins'koyi nauky na mezhi tysyacholit': zb. nauk. prats'*. Dnipropetrovs'k, Vol. 30, pp. 9–17 [In Ukrainian].
3. Volf, M. M. (1922). Ot Byuro vseukrainskikh sezdov po selskokhozyaistvennomu opitnomu delu [Bureau of All-Ukrainian Congresses on Agricultural Experimentation]. *Selskokhozyaistvennoe opitnoe delo*, no. 1, pp. 3–6 [In Russian].
4. Domrachov, D. V. (1922). O deyatelnosti Vseukrainskogo Byuro po opitnomu delu i Opitnogo otdela Narkomzema USSR [On the activities of the All-Ukrainian Bureau for Experimental Work and the Experimental Department of the People's Commissariat of Agriculture of the Ukrainian SSR]. *Selskokhozyaistvennoe opitnoe delo*, no. 1, pp. 84–89 [In Russian].
5. (1920). Instruktsiya «O selskokhozyaistvennikh opitnikh uchrezhdeniyakh» [Instruction «On Agricultural Experimental Institutions»]. In: *Sbornik dekretov, polozhenii, instruktsii, tsirkulyarov po zemelnomu voprosu na Ukraine s 1 yanvarya 1920 g. po 1 avgusta 1920 g.* Kharkov: izd. Narkomyusta, pp. 89–91 [In Russian].
6. Kovalenko, S. D. (2019). Systema orhanizatsiyi vprovadzhennya naukovykh rozrobok u sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny (druha polovyna XIX – 50-ti roky XX stolittya) [The system of organizing the implementation of scientific developments in the agriculture of Ukraine (second half of the 19th – 50s of the 20th century)]: monohrafiya. Kyiv [In Ukrainian].
7. Mel'nyk, Yu. F., Verhunov, V. A., & Hlazunov, H. O. (2010). Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny 20-kh rokiv XX stolittya: kooperatsiya, kolektyvizatsiya chy navpaky? [Agriculture of Ukraine in the 20s of the 20th century: cooperation, collectivization or vice versa?]. Kyiv [In Ukrainian].
8. (2020). Plan deyatelnosti Narkomzema USRR na 1923/1924 god po zemledeliyu i zhivotnovodstvu [Activity plan of the People's Commissariat of the Ukrainian SSR for 1923/1924 on agriculture and livestock farming]. In the book: *Scientific and organizational support for the development of the agricultural industry (1920-1930): coll. dock. and materials. Part 1 (1920-1925); structure.* V. A. Vergunov, N. B. Shchebetyuk, N. P. Kovalenko, V. I. Kucher, S. M. Zhivora,

A. C. Zotova, N. V. Makovska, O. V. Korzun, D. Yu. Korzun. Vinnytsia [In Russian].

9. (1920). Polozhenie o zemelnikh otdelakh gubernskikh uezdnikh i volosnikh ispolkomov. In: Sbornik dekretov, polozhenii, instruktsii i drugih tsirkulyarov po zemelnomu voprosu na Ukraine s 1 yanvarya 1920 g. po 1 avgusta 1920 g. [Regulations on the land departments of provincial district and volost executive committees]. In the book: Collection of decrees, regulations, instructions and other circulars on the land issue in Ukraine from January 1, 1920 to August 1, 1920. Kharkov: Izd. Narkomyusta, pp. 18–19 [In Russian].

10. (1924). Polozhenie o selskokhozyaistvennom opitnom dele v USSR i ob upravlenii im [Regulations on agricultural experimental work in the Ukrainian SSR and on its management]. *Selskokhozyaistvennoe opitnoe delo*, no. 4, pp. 110–112 [In Russian].

11. (1923). Pro vzaemovidnosini doslidnikh ustanov z mistsevimi zemorganami [About the relationship between recent installations and local organs]. *Selskokhozyaistvennoe opitnoe delo*, no. 4, pp. 202–204 [In Russian].

12. (1925). Rezolyutsiya po dokladam o sisteme organizatsii selskokhozyaistvennogo opitnogo dela v Ukraine prinyatoi sezdom po opitnomu delu, 20–24 fevralya 1925 g. [Resolution on reports on the system of organizing agricultural experimental work in Ukraine adopted by the congress on experimental work, February 20–24, 1925]. *Selskokhozyaistvennoe opitnoe delo*, no. 5, pp. 179–182 [In Russian].

13. (2006). Silskohospodarskyi naukovyi komitet Ukrainy (1918–1927 rr.): zb. dok. i materialiv; uklad. V. A. Verhunov, A. S. Bilotserkivska, B. K. Suspikhanov, S. D. Kovalenko; pid zah. red.: M. V. Zubtsia, Yu. F. Melnyka; nauk. red. V. A. Verhunov. [Agricultural Scientific Committee of Ukraine (1918–1927): coll. dock. and materials; structure. V. A. Vergunov, A. S. Bilotserkivska, B. K. Suspikhanov, S. D. Kovalenko; under general ed.: M. V. Zubets, Y. F. Melnyka; of science ed. V. A. Vergunov]. Kyiv [In Ukrainian].

14. (1924). Soveshchanie upolnomochennikh opitnikh uchrezhdenii Ukraini 22–27 iyunya 1924 g. [Meeting of authorized experimental institutions of Ukraine June 22–27, 1924]. *Selskokhozyaistvennoe opitnoe delo*, no. 6, pp. 168–182 [In Russian].

15. (1922). Trudi I Vseukrainskogo Agronomicheskogo sezda 13–20 noyabrya 1920 goda. Postanovleniya. Vip. 1. [Proceedings of the 1st All-Ukrainian Agronomic Congress, November 13–20, 1920. Resolutions. Vol. 1]. Kharkov [In Russian].

Рецензенти:

С. С. Падалка, д. і. н., проф.;

О. І. Уткін, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 19.08.2024 р.